

УДК 092: «М.І.Марченко»
Ірина Кулик

ДОЛЯ КИЇВСЬКОГО ПРОФЕСОРА МИХАЙЛА МАРЧЕНКА: СВІДЧЕННЯ ДОКУМЕНТІВ

В статті висвітлюється життєвий шлях та перипетії долі київського професора-історика Михайла Івановича Марченка.

Важкою виявилась доля у Михайла Івановича Марченка (1902 – 1983), вченого-історика, професора Київського університету, тернистий життєвий шлях якого може слугувати прикладом стійкості та вірності обраним ідеалам, науковим інтересам, світоглядній позиції.

Морально знищений комуністичним режимом і понівечений своєю державою, Михайло Марченко віддав свій талант служінню історії, залишив цінні і вагомні розробки, добрі справи і світлу пам'ять.

Його праця на посаді ректора Львівського університету (осінь 1939 – осінь 1940) в ситуації, коли під підозрою перебувала місцева комуністична інтелігенція, коли на теренах Західної України після вересня 1939 р. утворився своєрідний вакуум влади, засвідчила єдино вірний підхід до розбудови українського національного вузу, який М.Марченко, з огляду на свої національні позиції, втілював у життя. Маховик сталінських репресій 1930-х років винищив інтелектуальну еліту, призвів до катастрофічного падіння загальнокультурного рівня населення західноукраїнських земель, зокрема це стосувалось місцевої інтелігенції. Висуванці, яких прислалали з інших регіонів, як правило, не мали ні певної освіти, ні кваліфікації своїх попередників, знищених під час сталінського беззаконня. Такі працівники могли лише добре виконувати вказівки «згори», але не мали ні культури, ні широти світогляду, неспроможні були самостійно мислити і приймати відповідальні, зважені рішення.

Звичайно, за таких обставин надіслані кадри надто блідо виглядали на фоні навіть пересічних галицьких інтелігентів, котрі, як правило, навчались в європейських університетах і володіли декількома мовами. Цей контраст добре помітив О.П.Довженко: «Об'єднались усі українські землі. Буде єдине стадо і єдиний пастир. Усі тепер будемо однакі. Не будемо вже польським бидлом, ні румунським, ні чесько-угорським. Не будемо зневажати галичан за те, що вони добріші і культурніші од нас»¹. Тоді ж, напередодні війни, розпочались у регіоні й радикальні перетворення у галузі науки, освіти й культури. У січні 1940 р. урядовим рішенням Львівському університету було присвоєне ім'я Івана Франка. По всій Західній Україні поширювалась мережа вищих та середніх навчальних закладів. Були скасовані національні обмеження для українського населення. Особливо раділо місцеве населення з приводу українізації Львівського університету. «Зараз після приходу Червоної Армії київський професор Марченко, призначений советською владою ректором Львівського університету, почав доповнювати університет новими силами, – свідчив один із викладачів ЛДУ: Було з чого радіти : наново в цьому університеті повстали катедри української мови, літератури, історії, всі студенти мусили вивчати українську мову. Львівський університет розрісся втриє.... величезна більшість студентів одержували щомісячні стипендії, безплатне мешкання, дешевий харч, і молодь просто вдиралась ліктями до святині науки»².

Варто зазначити, що попервах у своїй політиці «українізації» культурно-освітнього життя регіону нова адміністрація навіть припускала деяких «перехльостів». Цікаві свідчення з цього приводу М.І.Марченка, який у 1937 – 1939 рр. працював завідувачем сектору доби феодалізму Інституту історії України АН УРСР, а з 7 вересня 1939 р. став старшим інструктором відділу пропаганди Політуправління Київського особливого військового округу, перетвореного згодом на Український фронт, що вирушив на західноукраїнські землі. 16 жовтня 1939 р. постановою ЦК КП(б)У Михайло Іванович був затверджений першим,

після возз'єднання, ректором Львівського університету і залишався ним до осені 1940 р. Повернення до Києва для Михайла Івановича стало початком нового шляху, не вкритого пелюстками троянд, а тернистого і важкого. Вже 23 червня 1941 р. Марченка заарештували органи держбезпеки під час превентивних ув'язнень «неблагонадійних», як активного українського націоналіста. Більшість висунутих проти нього обвинувачень Михайло Іванович назвав безглуздими та безпідставними, а саме – «перекручення національної політики ВКП(б) у своїй роботі на посаді ректора». Йому закидалося, нібито під час роботи ректором ЛДУ він грубо перекручував національну політику нашої партії та замість чистки університету від реакційно – фашистських елементів фактично брав їх під захист, виявляв терористичні та еміграційні настрої, а також привіз зі Львова велику кількість «контрреволюційної літератури, яку розповсюджує серед ідеологічно близьких знайомих»³.

Як згадує Ніна Михайлівна Марченко, арешт батька виявився для всіх несподіванкою: «Вночі батько повернувся пізно, мати його чекала, оскільки вдень прийшла повістка з воєнкомата. Вони сіли, погомоніли, а ми, малі, полягали спати. Але не встигли лягти, як у двері постукали. Це були п'ятеро молодиків, здорові, із задерев'янілими обличчями і очима тухлої риби. В цю ніч з 22 на 23 червня 1941 року було вручено ордер на арешт Марченка Михайла Івановича. В ролі понятої викликали бабку Дорофію, до речі не письменну»⁴. Обшук у квартирі тривав 3 години, в результаті його було вилучено 91 книжку і брошури. Вченого-історика вивели на подвір'я і посадили до «чорного ворона», який повіз Михайла Івановича на вулицю Володимирську, 33. Підставою для арешту виявився донос Сергія Миколайовича Белоусова, колишнього працівника інституту історії АН УРСР. Пізніше сам Михайло Марченко згадуватиме: «Завели у двір і що вразило, побачив багато інтелігентних облич, велику кількість вродливих, ошатно вбраних, у капелюшках жінок. А ось тут, зібраних на подвір'ї НКВД, їх виявилось ще досить багато – недовинищених, тих які тримали

Україну, її культуру, просвіту, духовність, совість. Вразила побачена на столі слідчого купа чистих, але підписаних прокурором, з печатками, бланків – ордерів на арешт...»⁵.

З цього часу почався важкий період в житті історика. У нього було два шляхи: зломитись, підкоритись, покаятись, або стояти до кінця і вийти живим або мертвим переможцем. Останній складний шлях виявився для нього більш прийнятним і природним.

Вже у липні 1941 р. погнали арештованих етапом на схід. Однак приближення лінії фронту примусило прискорити оформлення судових справ всіх політичних в'язнів. Таким чином, Михайло Іванович згодом потрапив до Новосибірської тюрми. Саме звідси він вимагав слідства й суду. Слідство дійсно почалось 23 червня 1941 року з численних допитів, провокаційних питань та безглузких звинувачень. Основа звинувачень базувалась на антирадянській діяльності, під час праці на посаді ректора Львівського університету. В протоколах допитів поставлені питання стосувались всіх знайомих, близьких і рідних. Особливо цікавили стосунки з партійним керівництвом в Академії наук УРСР – Середенком, Гусевим, Петровським, зокрема Белоусовим. Свої розбіжності з Белоусовим Михайло Іванович аргументував так: «научный авторитет Белоусова был настолько низок, что он не в состоянии был повлиять на научных сотрудников с тем, чтобы убедить их в правильности тех или других взглядов»⁶.

Наступне коло питань торкалося розуміння М.Марченком братерства і вічної дружби між двома народами – українським і російським і оцінки факту приєднання (возз'єднання) України з Росією. До цього питання Михайло Іванович підійшов мудро, відповівши: «В своей практической научной работе и в частных разговорах я не выступал против родственности и союза двух братских народов – русского и украинского, но на разрешение этого вопроса исторической науки и освещение его у меня были несколько иные взгляды и расхождения с некоторыми отдельными научными сотрудниками нашего института.

Вопрос присоединения Украины к самодержавно – крепостнической царской России и, таким образом, в исторической перспективе этот вопрос колониальной зависимости Украины от русского помещичьего крепостнического государства во главе с реакционным русским самодержавием, с тяжелым феодально – крепостническим и национально – колониальным гнетом – это один вопрос, и другой вопрос – совершенно иного порядка, это вопрос родственного происхождения, близости, исторической связи, родственности культуры, быта и прочих других моментов двух действительно братских народов – русского и украинского»⁷. Далі йшли питання про роль Богдана Хмельницького в історії України, визнання авторитету останнього, оцінка і розуміння його діяльності. Відповідь була лаконічною і короткою: «Спеціальним дослідженням діяльності Богдана Хмельницького я не займався, але це общеизвестно, що Богдан Хмельницький, піднявши повстання українського народу в 1648 г. проти панської Польщі, в першу чергу ставив своєю задачею звільнити Україну від ярма польських панів, вигнати їх з України і звільнити від політичної залежності, від польського державства. Це була перша з задач, причому головніша, стояла перед Богданом Хмельницьким, так і перед всім повставшим народом, інтереси якого в даний політичний момент відобразив Богдан Хмельницький»⁸.

До протоколу допитів увійшло чимало записів про те, що Михайло Іванович під час переїзду з Києва до Томської тюрми в вагоні висловлював антирадянські думки на зразок такої: «Моя Україна була насильно приєднана до Росії, над нею кривдили до революції, а в останнє час українців залишилося дуже мало, мільйонів 29 – 30, і всі великі міста, як Київ, Одеса, заселені євреями до 80%, а українців порассылали до Сибіри»⁹. Згадувалося також, що Михайло Іванович співав українських пісень, таких як «Заповіт», «Ревуть та стогнуть гори» «Рече та стогне Дніпр широкий», «Копав, копав криниченьку», однак ці українські пісні є побутовими, тому ніякого антирадянського забарвлення не мають. Стосовно пісні

«Ще не вмерла Україна», відповідь була однозначною: «Я пес-ни «Ще не вмерла Україна» в вагоні не слыхал и поэтому, кто ее пел, мне неизвестно»¹⁰.

Прибувши до Томської тюрми Михайла Івановича було відправлено до камери №3 корпусу № 2, де, згідно протоколу допитів, він вів бесіди на різні історичні теми і навіть прочитав кілька лекцій. Дійсно, лекції Михайлом Івановичем були прочитані на наступні теми: «Киевская Русь», «Создание и возвышение Московского государства», «Нашествие татар». Він сам про це писав: «В декабре 1941 года в камере №4 корпуса №2 прочитаны мною простецкие популярные лекции «Возвышение Московского государства», «Новгород Великий», «Завоевание Ермаком Сибири». Все эти лекции прочитаны по убедительной просьбе заключенных и никакого буржуазного национализма в них я не протягивал»¹¹. Всі лекції було прочитано українською мовою. У матеріалах слідчої справи зафіксовані свідчення Володимира Юльевича Гессена від 2 червня 1942 року: «С заключенным Марченком Михаилом Ивановичем я познакомился или в конце ноября или в начале декабря 1941 года, когда был переведен в камеру №4 – 2 корпуса Томской тюрьмы. Вскоре после появления своего в этой камере Марченко изъявил желание провести в камере, вслед за мной несколько исторических лекций. И действительно, в декабре месяце эти лекции Марченко прочел. Марченко прежде всего заявил, что проводит свои лекции он будет только на украинском языке, ибо украинский язык является государственным языком Союза ССР и по той причине, что он, Марченко, может читать лекции только на украинском языке»¹². Далі ідуть звинувачення на адресу Михайла Марченка, поливання його брудом і цькування. Однак, тут наводиться цікавий висновок щодо припинення справи слідства: «Анализ этих данных даёт основание, однако считать, что факты, которые привели в своих показаниях свидетели – сокамерники Марченко, не усматривают признаков уголовно наказуемых деяний со стороны последнего, так как сводятся в основном к разрешению спорных вопросов научно-

го характера между заключенными и Марченко и никак националистических проявлений в себе не содержат»¹³.

Наступною сходинкою допитів стала «Західна Україна». Тут зачіпок для КДБ було безліч, бо всі питання торкалися періоду, коли Марченко очолював Львівський університет. Перш за все, зміна М.Марченком «вивіски» Львівського університету; далі йшло введення української мови у лекційний процес та відкриття кафедри української мови та літератури; підбір кадрів для університету; перебудова навчального процесу і ряд інших організаційних заходів, як-то розподіл коштів і забезпечення молодих студентів житлом тощо. КДБ не оминуло увагою і приватне життя Михайла Івановича. Цікавились всім: з ким стояв, що говорив, з ким зустрічався і обов'язково з якої причини; що було випито, сказано, згадано, порівняно і якщо покритиковано то ким, кого і чого.

До цього сумного списку прикріпили і жіночу половину, звинувачуючи вченого в таємних зв'язках. Особливо цікавила їх персону О.Маланчук, якій постійно приписували зв'язки з ОУН, але, як пізніше виявилось, це було лише припущенням. Всі ці обставини, будучи розумною людиною, Михайло Іванович висвітив у власноручному дізнанні про роботу в Львівському університеті. Розглянувши всі умови арешту і підстави для нього, слідчий відділу УНКДБ по Новосибірській області лейтенант Ривкин так і не знайшов причин для надання справі більш серйозних обертів. Тому наступним кроком стало припинення слідчої справи №2720 по звинуваченню Марченка Михайла Івановича: «В свете всех имеющихся в деле данных необходимо считать обвинение Марченко в контрреволюционной националистической деятельности в процессе следствия не доказанным. Что касается обвинения Марченко в хранении контрреволюционной литературы, что он сам не отрицает, то учитывая отсутствие факта распространения им этой литературы и контрреволюционного умысла с его стороны, а также принимая во внимание личность последнего и содержание его суду под стражей свыше двух с половиной лет, следует считать при-

дание его суду только на основании этого факта нецелесообразным. На основании изложенного, руководствуясь ст. 202 УПК РСФСР, – постановил:

1. Следственное дело №2702 по обвинению Марченко Михаила Ивановича на основании ст. 204 п. «б» УПК РСФСР дальнейшим производством прекратить и сдать в архив отдела «А» УНКГБ НСО.

2. Марченко Михаила Ивановича, 1902 года рождения, из-под стражи немедленно освободить.

3. Копию настоящего постановления направить Прокурору Новосибирской области для сведения¹⁴.

Таким чином, Михайло Іванович вийшов на волю в незнайомому місті і серед чужих людей. Стан його був складним, одягнутий він був легенько, давалось в знаки постійне недоїдання і голод, нестача грошей і документів. Як було зазначено в слідчій справі вченого, документи до Новосибірська так і не дійшли. Тому, вийшовши на волю «ніким» у Новосибірський лютий мороз, йому, як він сам вважав, значною мірою повезло. По вулиці йшла група молодих офіцерів – випускників, вони пожаліли «діда» і забрали з собою в кафе, почастували його. Далі він згадав, що колишній його сокамерник казав, що має тут дружину і доньку і просив Михайла Івановича, щоб той обов'язково навістив їх. Михайло Іванович на силу віднайшов цю родину. Як згадує його донька, зі слів свого батька, йому дійсно відкрила двері жінка, але вона побоялася його пустити до оселі, бо дочка в цей час пішла в кіно, а вона вдома була сама. Ледь не замерзнувши на смерть коло дверей, він дочекався повернення дочки і лише тоді жінка пустила Михайла Івановича до квартири. Вони ще довго гомоніли, згадували і плакали.

Згодом Марченко пішов до педінституту і звернувся до проєктора з проханням взяти його на роботу. На щастя, він впізнав Михайла Івановича і прийняв його, поки що без документів, на посаду позаштатного лектора курсу історії. Однак спочатку запропонував відпочити і відновити сили в санаторії. Завдяки цьому Михайло Іванович прийшов до певної фізичної норми і зміг нормально працювати.

Оптимізм та самодисципліна вченого спонукали його до наполегливої праці в радянських умовах, хоча тавро українського націоналіста постійно висіло над Михайлом Івановичем. Навіть дехто з колег науковців, задля маскуванню звичайної обивательської заздрості на ерудицію Марченка, утверджував думку про нього, як про українського націоналіста. Дивом його не арештували після виступу з критикою більшовицької партійної системи перед широкою громадськістю у педінституті, в часи відлиги після XX з'їзду КПРС, а згодом, у 1971 р. Михайло Марченко, як член Науково – методичної ради Києво-Печерського заповідника, беручи участь у засіданні ради, засудив недбальство до зберігання українських історико-культурних пам'яток, за що викликав на себе лаву критики і незрозуміння та доносів, що він як історик «далекий від радянської дійсності і від політики партії...»

Високий професіоналізм, ерудиція, вроджена інтелігентність, стриманість і духовність завжди брали гору, викликаючи симпатію і приязнь. Він був винятково доброю і чесною людиною. Знання і досвід передав тим, хто бажав знати. Він мав багатьох учнів, серед яких і його рідний онук Валерій... Старий професор добре був обізнаний з нещадністю і підступністю більшовицької системи, тому арешт онука в червні 1973 року він сприйняв як злочинство, вчинене над ним і всією родиною. Батько одразу став старим і немічним, безпорадний і самотній, бо зі страху чимало знайомих стали відвертатися, тікати, уникати зустрічі з ним. Залишилися віддані ще не так недавно вкрай потрібно, а тепер опальному професорові лише лічені найближчі чесні друзі. Він намагався якось діяти, щось чинити, аби врятувати Валерія з ув'язнення, навіть пішов на прийом до ідеолога Маланчука, який наказав секретарці його не впускати, а переказати Марченкові, що він сам винен у такому вихованні онука.¹⁵ Але Михайло Іванович в ситуації з онуком вів себе досить достойно і певною мірою не «по-радянськи», він пишався онуком, писав йому листи, разом із родиною страждав, уболював, плакав і тишився високим моральним духом Валерія.

Жорстко обійшлася доля з літнім вже, 77-річним професором-

пенсіонером, якого по-звірячому побили на вулиці. Потім довгі місяці хвороби і лікарні. Активізувалась хвороба Паркінсона. Інтелект було знищено. Але залишились документи, наукові праці, спогади тих, хто знав вченого. Саме вони, як ніхто інший, свідчать про життя та працю історика, якому випала нелегка доля, але він з честю витримав всі життєві негаразди.

1. Рубльов О.С. Сталінщина й доля західноукраїнської інтелігенції. – К., 1994. – С. 190.
2. Зенон Городянський. Незабутній епізод із часу советської окупації Галичини // Свобода. – 1927. – 2 жовт.
3. Державний архів Служби Безпеки України (далі ДА СБУ). – Спр. 46347-ФП.– Арк. 75.
4. З бесіди з донькою професора М.І.Марченка.
5. Патріот, репресований історик // Зона. Часопис Всеукраїнського товариства політичних в'язнів і репресованих. – К., 1993. – № 4. – С.192.
6. ДА СБУ.– Спр. 46347-ФП.– Арк. 67.
7. Там само.– Арк.68.
8. Там само.– Арк. 72.
9. Там само.– Арк.121.
10. Там само.
11. Там само.– Док. 4.
12. Там само. Док. 5.
13. Там само.– Арк. 150-151.
14. Там само. – Арк. 151.
15. Патріот, репресований історик // Зона. Часопис Всеукраїнського товариства політичних в'язнів і репресованих. – К., 1993. – № 4. – С. 193.

Iryna Kulik

**THE FATE OF KIEV PROFESSOR MYKHAYLO MARCHENKO:
EVIDENCES OF DOCUMENTS**

The article throws light upon the life and peripetias of fortune of professor – historian Mykhaylo Marchenko.